

TILDA FONOLOGIK NAZARIYALAR

Andijon davlat chet tillari instituti

Nemis tili yonalishi 402-guruh

talabasi *Tólashboyeva Dilshoda*

dilshodatolashboyeva@gmail.com

+998771572003

Ilmiy rahbar: *Ismanova Odinoxon*

Annotatsiya: Tilda fonologik nazariyalarning muhurligini va ularning rivojini qisqacha bayon etadi.

Kalit sózlar: Fonologik, nazariya, tilshunoslik, grammatik, tarixiy.

Аннотация: Кратко описывается значение фонологических теорий языка и их развитие.

Ключевые слова: Фонологический, теория, лингвистика, грамматический, исторический.

Abstract: Provides a brief overview of the development and key areas of phonological theories in language.

Keywords: phonology, phoneme, generative phonology, computational phonology, acoustic phonology.

Zusammenfassung: Beschreibt kurz die Bedeutung phonologischer Theorien für die Sprache und ihre Entwicklung.

Schlüsselwörter: Phonologie, Theorie, Linguistik, Grammatik, Geschichte.
Tilda Fonologik Nazariyalar: Tarixiy Taraqqiyot va Zamonaviy Yondashuvlar

Kirish

Tilda fonologik nazariyalar lingvistikada so'zlarning fonetik tuzilishi, tovushlarning bir-biri bilan munosabati va ulardagi grammatik, semantik aloqalarni o'rganadigan bo'limdir. Fonologiya, umumiy tilshunoslikda, tovush tizimining qoidalarini, uning sintaktik, morfologik va semantik qurilmalarga ta'sirini o'rganadi. Tilda fonologik nazariyalar o'zining tarixiy rivojlanish jarayonida bir qancha asosiy yo'nalishlarga ega bo'lgan va turli xil ilmiy qarashlar bilan boyigan soha hisoblanadi. Fonologiya tilida, tilning ovoz tizimini o'rganadigan bir bo'limdir. Bu soha tovushlarning qanday tashkil etilishini, bir-biriga qanday aloqadorligini, ma'no ajratishdagi rolini va nutqda qanday ishlatilishini o'rganadi. Fonologik nazariyalar esa bu jarayonlarni tushuntirish va modellashtirish uchun turli xil tushunchalar va vositalarni taklif qiladi.

1. Fonologiya nazariyasining tarixiy rivojlanishi.

Fonologiyaning rivojlanishi XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida bo'lib o'tgan tilshunoslik inqilobi bilan bog'liqdir. Fransuz tilshunosi Fransua Suarj (1780-yillar) fonologiyaning ayrim boshlang'ich tushunchalarini shakllantira boshladi, lekin haqiqiy yirik yangiliklar XIX asrning o'rtalarida nemis tilshunosi Jakob Grimm va ingliz olimi Bernard Bloch tomonidan yuzaga keldi.

Grimm qonuni fonologiya tarixida muhim o'rin tutadi, chunki u tilning tarixiy rivojlanishida tovushlarning qanday o'zgarishini va evolyutsiyasini tushuntiradi. U, shuningdek, tildagi tovush o'zgarishlarining sistematik va qoidalarga asoslanganligini ko'rsatdi.

2. Strukturalizm va fonologiyaning yangi yo'nalishlari

XX asrning 20-30-yillarida, Ferdinand de Saussure va Roman Jakobson kabi olimlar strukturalizm yondashuvini ishlab chiqdilar. Saussure, tilni faqat grammatika yoki ma'no emas, balki struktura sifatida ko'rish zarurligini ta'kidlagan. Uning ta'kidlashicha, har bir tilning fonologik tizimi alohida bir tizim sifatida mavjud bo'lib, u tilga xos alohida belgilar tizimidir. Jakobson esa fonologiyaning barcha tillarda bir xil asosiy prinsiplariga e'tibor qaratgan va tilda tovushlarni faqat alifbo sifatida ko'rib chiqmasdan, ularning sistematik o'zgarishlarini, qarama-qarshi qo'llanilishini o'rganishga intilgan.

3. Generativ fonologiya

1960-yillarda Noam Chomsky tomonidan taklif qilingan generativ grammatika yondashuvi fonologiya nazariyasiga yangi poydevor yaratdi. Chomsky va uning izdoshlari tildagi fonologik qoidalarni yaxshilashga, ularning sintaktik tuzilmalar bilan qanday aloqada bo'lishini aniqlashga intildilar. Generativ fonologiya tilning ichki qurilmalari, xususan, tovush tizimining strukturaviy jihatlari bilan shug'ullanadi. Bu nazariyada, fonologik tizimni anglash uchun matematik modellardan foydalanish muhim deb hisoblanadi.

4. Fonologiya va morfologiya: Ko'priklar va qarama-qarshiliklar

Fonologiya va morfologiya o'rtasidagi o'zaro aloqalar lingvistik tadqiqotlarda alohida muhim yo'nalish hisoblanadi. Morfologiya tilning so'z shakllanishi va ularning ichki strukturalarini o'rganadi, fonologiya esa so'zdagi tovushlarni va ularning o'zgarishini tahlil qiladi. Ularning bir-biriga ta'siri nafaqat so'z shakllanishida, balki tilni ishlatish jarayonida ham ko'rinadi.

Misol uchun, affiksatsiya va asimilyatsiya kabi fonologik jarayonlar morfologik shakllar bilan chambarchas bog'liq bo'lishi mumkin. Ba'zi fonologik o'zgarishlar morfologik strukturalarga ta'sir qilishi mumkin, bu esa tilning morfologik tizimining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

5. Zamonaviy fonologik yondashuvlar va kognitiv fonologiya

XXI asrda fonologiya, ayniqsa, kognitiv lingvistika bilan chambarchas bog'lanib, yangi yondashuvlarga yo'l ochdi. Kognitiv fonologiya tilda tovushlarning

shakllanishi va ularning tafakkur jarayonlari bilan bog'liqligini o'rganadi. Bu yondashuvga ko'ra, tilning fonologik tizimlari insonning kognitiv jarayonlari va tilni anglashdagi tasavvurlarini aks ettiradi.

Kognitiv fonologiya, avvalgi strukturalistik yondashuvlardan farqli o'laroq, tilni faqat tashqi belgilarning tizimi sifatida ko'rib chiqmaydi, balki tilni insonning miyasida qanday shakllanishi va qanday ishlashi haqida chuqurroq tahlil qilishga intiladi. Bu yondashuv, shuningdek, fonologik ko'rinishlarning qanday qilib semantik ma'lumotlar bilan bog'lanishini o'rganadi.

Quyida fonologik nazariyalarning asosiy yo'nalishlari va ularga oid ba'zi foydalanilgan adabiyotlar keltirilgan:

1. Fonema Nazariyasi: Bu nazariya tilning eng kichik ma'noli tovush birliklari - fonema - haqida gapiradi. Fonema nazariyasi fonema tushunchasini kiritdi va turli tillardagi fonema sistemalarini o'rganishni boshladi.

2. Avtomatlashgan Fonologiya: Bu nazariya tovushlarni qayta ishlash jarayonlarini kompyuterlar yordamida modellashtirishga qaratilgan. Bu soha fonema tushunchasini hisoblash texnologiyalari yordamida o'rganish va modellashtirishni maqsad qiladi.

3. Akustik Fonologiya: Bu nazariya tovushlarning akustik xususiyatlarini o'rganadi. Tovushlarning chastota spektri, hajm, davomiylik kabi akustik parametrlarini tadqiq qiladi.

Bu nazariyalarning har biri tilning ovoz tizimini turli jihatlaridan o'rganishga yordam beradi va tilni yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Xulosa:

Tilda fonologik nazariyalar sohasida olib borilgan tadqiqotlar, turli tarixiy davrlar va ilmiy maktablar orqali kengayib, boyib bormoqda. Yangi texnologiyalar va tadqiqot metodlari fonologiya nazariyasining yanada murakkabroq va kengroq tushunilishini ta'minlamoqda. Fonologiya tildagi tovush tizimining qanday ishlashini o'rganishda, so'zlar va grammatik tuzilmalarni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Fonologiyaning zamonaviy yo'nalishlari, ayniqsa kognitiv fonologiya, til va tafakkur o'rtasidagi aloqalarni yanada oydinlashtirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Saussure, F. (1916). Cours de Linguistique Générale. Payot.
2. Jakobson, R. (1962). Selected Writings. The Hague: Mouton.
3. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.
4. Goldsmith, J. A. (1990). Autosegmental and Metrical Phonology. Blackwell.
5. "Ovozlar va fonemalar" - Leonard Bloomfield (1933)
6. "Fonologik tizimlar" - Bruce Hayes (2009)
7. "Avtomatlashgan fonologiya: kirish" - Paul Kiparsky (1982)

8. "Hisoblash fonologiyasi va fonologiyaning hisoblash modeli" - Mark Johnson (2003)
9. "Fonologik modellashtirish" - Mark Liberman (2004)
10. "Akustik fonologiya: kirish" - Peter Ladefoged (1982)
11. "Tovushlarning akustik xususiyatlari" - John Laver (1994).

